

MIROSLAV GREPL

SPOJKA *AN* VE SPISOVNÉ ČEŠTINĚ PRVNÍ POLOVINY XIX. STOLETÍ

V dnešním spisovném jazyce se spojka *an* nevyskytuje. Je to prostředek úplně zastaralý, mrtvý. Ojedinele se s ní setkáváme ještě v jazyce starších spisovatelů, ale ani tu už nepatří do systému živého spisovného jazyka. Směrem k současnosti je zjevem stále řídkším a nabývá stále zřetelněji čistě knižní povahy. Na dnešního čtenáře pak působí vždy silně archaicky.

Ve spisovném jazyce první poloviny XIX. stol. je však tato spojka ještě velmi běžná, a to buď v absolutní podobě *an* (zřídka *ano*) nebo v podobě zájmené *an*, *ana*, *ano*. V této době, kdy se novodobý spisovný jazyk teprve vytváří, nelze o ní však ještě mluvit jako o výrazovém prostředku „knižním“ v našem slova smyslu — i když už nepochybně v jazyce lidovém neexistovala. Svědčí o tom na příklad ta okolnost, že se s ní setkáváme hojně jak v jazyce vědeckém, odborném, tak v jazyce umělecké literatury, a to ve všech jejích žánrech: v povídkách historických i v povídkách se současnou tematikou z prostředí vesnického i městského, v poesii, v dramatech, v časopiseckých článcích, zprávách, oznámeních, v překladech a pod. Je pravda, že jí neuvžívají všichni spisovatelé stejně často, že jsou značně individuální rozdíly i v tom, že jí jedni autoři užívají častěji v jednom významu, druhí zase v jiném. Tato okolnost souvisí s tím, že *an* nebylo v systému tehdejšího jazyka pro svou mnohovýznamnost pevně zakotveno, nikterak však neodporuje nepochybně skutečnosti, že v celém jazyce té doby je jevem velmi častým.

Individuální rozdíly najdeme v této době i v užívání jiných spojek, na příklad spojek odporovacích nebo důvodových. Vedle dnes běžných spojek *ale*, *avšak*, *nýbrž* vyskytují se spojky *leč*, *anobrž*, *anebrž* (*něbrž*), vedle *protože*, *neboť* je velmi časté *ješto* (*ješto*), *jelikož*. Vůbec žijí ve spisovném jazyce této doby vedle sebe s našeho dnešního hlediska prvky „archaické“ a prvky živé, lidové, a to jak v syntaxi, tak i v morfologii. Souvisí to zajisté s tím, že silným pramenem nově se tvořícího spisovného jazyka byl jazyk starší, zejména v té podobě, jak jej kodifikoval Dobrovský. Tento podíl staršího jazyka se ještě zvětšoval hojnou četbou nově vydávaných staročeských památek a hlubokým studiem staršího jazyka a literatury, zejména u prvních generací obrozených.

Na druhé straně však je nepochybné, že ani nejranější vývojová fáze novodobého spisovného jazyka není totožná s jazykem 16. stol. Nový spisovný jazyk vyrůstá také z jazyka lidového, vyvíjí se na jeho pozadí. Zejména mladší generace obrozených spisovatelů, filologicky ne tak školená na jazyce starším jako předchozí generace „vědecká“, přináší do něho stále více prvků živého jazyka lidového.¹ Odtud pramení ona rozkolísanost spisovného jazyka v třicátých a čtyřicátých letech, zřetelně se projevující i v tak stabilní složce jazyka, jako je mor-

fologie. Spisovný jazyk není v této době ještě plně ustálen, existují rozdíly nejen mezi jednotlivými spisovateli, nýbrž i uvnitř jazyka jednoho spisovatele, na příklad u Tyla. Proto je pro tuto dobu obtížné i stylistické hodnocení jednotlivých jazykových prostředků, tedy i jejich charakteristika jako prvků knižních, archaických, zastaralých a p. To platí i o spojce *an*.

Také tato spojka proniká do obrozeneského spisovného jazyka ze staršího jazyka spisovného, zajisté zejména prostřednictvím Dobrovského kodifikace a pak i z četby staročeských památek, neboť v lidovém jazyce už nežila, jak o tom svědčí na příklad hojně oblíbená lidová čtení 18. stol. (Magelona, Jenovefa; Fortunatus a pod.). Rychle se ujímá a šíří, a to nejen v jazyce poesie a básnických překladů (viz na př. Jungmannův překlad Ztraceného ráje z r. 1811), nýbrž i v jazyce prozaickém a časopiseckém (Květy, Č. Včela), a dokonce i v povídkách se současnou tematikou ze života venkovského (Tyl a j.), takže je v obrozeneském jazyce zjevem úplně běžným.

Je proto pozoruhodné, že tato spojka přes své značné rozšíření ustoupila na přelomu poloviny století v poměrně krátké době z novodobého spisovného jazyka téměř úplně. Je to pozoruhodné zejména proto, že se jazyk zpravidla tak rychle nezbavuje svých mluvnických prostředků, naopak využívá jich často v nových významech.

An se dostává do spisovného jazyka spontánně jako mnoho jiných prvků ze staršího jazyka. Rozšiřuje se sice, avšak pevně a trvale nemůže v jazykovém systému zakotvit, neboť tomu brání jeho mnohovýznamnost,² a z ní plynoucí výrazová nezřetelnost. Dobrovský sám říká o této spojce, že je to „eine vieldeutige Partikel“³ a uvádí pro to řadu příkladů. Skutečně se jí užívá v obrozeneském jazyce ve významu nejružnějších spojek a relativ. Tak na příklad častá je ve významu obsahové spojky *že* nebo *jako*:

a zdálo se, an některý Bůh mluví jeho usty LZ134; a na hřbetě skaliny viděti uchváceného zbrojnoše, an klesá... TKv(35)38; zdálo se jí, an z každého koutu tvor neznámý na ni se dívá. KA(23)16.

Velmi běžná je v platnosti spojky důvodové. Na př.:

kterýž jim oběma náležel, an si ho byli na společné outraty zjednali TKv(47); náhlá však radost jeho z toho zatemněna byla strachem, ano se mu myšlenka namanula... ČV(35)257.

Hojně se vyskytuje dále v různých významových odstínech spojek časových, zejména *když* a *zatím co*:

a právě, an se začínala zotavovati, zavzněly na blízku i v dálce zvony... S328; bylať jsem právě u kmotry, an se tam slečnina veselka slavila TKv(36)47; a any lázenské posud vlhké oudy její těstem z růží... natírají, podávají jí otrokyně nakysle sladké nápoje z citronů Kv(39)42; takové obrazy snášeli se Víkovi nad očima, an dolů zíral do ječícího potoka KA(29)59.

Často najdeme *an* i ve významu podřadné spojky odporovací *kdežto*. Na př.: s tím toliko rozdílem, že dolejší plocha neboli plotna jest běhounem, an hořejší stojí ČV(35)112; a štulce přijímat a rozdávati, což posud na lid obecný účinkuje, ano všecko ostatní ve světě — jak se říká — z módy vychází a více nevábí TPo82; vojáci houfem přebíhali to ku králi, to k samozvanci, an vůdcové rozvažovali, co počít mají ČV(35)114.

Objevuje se však i v jiných významech, na příklad ve významu spojek souřadných, zejména ve významu odporovací spojky *ale*.

ouzkou brankou vešli jsou na široký dvůr, an i tu kromě velikého stáda ovcí žádného lidského tvora nenalezli ČV(35)251; již ale schylovalo se na noc, ano posud žádné stopy lidské nenalezli ČV(35)251.

Nebo v souvětí účinkovém. Na př.:

tu rychtáři srdce zaplesalo, an vykřikl ČČM201.

Běžné je *an* v úkonu relativu. Tu má také nejčastěji shodnou podobu zájmenou. Na př.:

potřeba zvláště filosofovi, an, vyváděje vše z pramenů prvotních... pravdy i zřetelnosti nabytí usiluje PalČČM(27)87; i není se čemu diviti, jestliže z námost naše o duchu, anaby nám ze všech nejbližší býti měla, tak nedostatečná... PalČČM(27)87; potká zvěř, ana se dívá, však neplašíc se před člověkem... SvobČČM(27)107; a Ludmilu, anaž se bázlivým tušením třásla, k srdci přivinul... TKv(35)125.

Mnohovýznamnost spojky *an* způsobuje ovšem její malou výrazovou zřetelnost. Je jí totiž možno v mnoha případech vykládat různě. Na příklad ve větách:

... nemalé rozkoše z toho požívajíc, anaž viděla, kterak její žák se vším toliko k ní se obrací KA(29)42; nad čímž se Vítek, an plavec několikrát po sobě zrakem na něho se opel... skutečně poněkud zarazil KA(29)13

není dobře patrné, zda tu *an* má úkon spojky časové nebo důvodové.

Podobně ve větách:

řekla velmi jemným hlasem k písaři, an jí ruku líbal TKv(39)58; a vystrašil tak Barboru ze sadu jejich myšlének, anto právě ve své řeči pokračovati chtěla KÁ(28)27

— není jasno, zda jde o větu časovou nebo vztažnou.

V některých případech je dokonce obtížné vykládat *an* v úkonu spojkovém. Na př.:

sotva jim ale pověděno, že „černá kovárna“ v plameni stojí, an již ani kroku k hašení dále neučinivše, mrzutě se opět ukládali do vychladlých peřin TKv(35)25; sotvaže jsem s touto svou žádostí byl u konce, an se již opět — jakoby za odměnu mých dobrých omyslů — pozornost moje obrátiti musela na šťastnější ctitelkyni pětičíslovou TKv(34)238.

Že tu není možno *an* pokládat za spojku, je patrné z toho, že uvozuje větu hlavní, která tvoří s jinou větou vedlejší souvětí podřadné. Tato věta vedlejší však už spojkou má. *An* si v těchto případech naopak zachovalo ještě dosti zřetelně svůj původní význam.⁴

Mnohovýznamnost spojky *an* byla tedy hlavní příčinou její malé stability v jazykovém systému. Podstatné je ovšem to, že ve všech významech, v nichž se užívá této spojky, měl jazyk výrazově dobře diferencované spojky jiné. O tom, že *an*, ač je v jazyce první poloviny minulého století velmi hojné, není zakotveno v jeho systému jako jiné spojky, svědčí nejlépe individuální rozdíly v jeho užívání u různých autorů. Tyto rozdíly ovšem naprosto nelze chápat ve smyslu stylistickém.

Je na příklad dosti patrný rozdíl v užívání *an* v úkonu obsahové spojky *že*, *jak* mezi Tylem a Klicperou. Tyl užívá této spojky téměř důsledně jen tehdy, je-li podmět věty s *an* vyjádřen v hlavní větě jako její předmět. Na př.:

a často zastihl jej otec, an zamyšlený před sebe hleděl S161; a na hřbetě skaliny viděti uchváceného zbrojnoše, an klesá... TKv(35)48; a spatřili na břehu selku, ana jako smysly pomínutá křičela S231; a kdo jej po prvé slyšel, an si měkký český jazyk svůj o německý lámal S224; slyše jej, an hovor vedl jako nejnovější časopis TKv (35) 283

Celkem důsledně se tu také uplatňuje gramatická shoda tak, jak tomu bylo v těchto případech také ve staré češtině.⁵

Klicpera naopak užívá obsahového *an* převážně jen v těch větách, kde je podmět slovně vyjádřen v nich samých. Na př.:

zdálo se jí, an z každého koutu tvor známý na ni se dívá KA(23)16; vidí, an skála černá nad jeho hlavu se vypíná KA(29)138; neviděl nikdy ještě, an padlo simě do zprachlé... země KA(23)22; vídal jsem již v mladistvém duchu, an kráčeji za mnou temnošedé lesy KA(23)54;

Podobně je tomu i u Lindy:

ale vida, an Boleslav se mírnil k jemnějším slovům LZ82; i vidím, an radost jakoby již do-
stupovala své míry LZ104;

Existují hojně individuální rozdíly i jiného druhu, totiž ve frekvenci spojky *an* u různých spisovatelů, zejména pokud jde o její užívání v jednotlivých významech. Pouze v jednom typu, jak dosvědčuje jazykový materiál, má spojka *an* pevnější, stálejší postavení v tehdejších jazyce. Jde o takové případy, kde si *an* vedle významu časové spojky podřizuje dosti zřetelně i odstín původního významu citově náladového. Na příklad ve větách:

procházel se jednoho dne blíže přístavu... , an tu najednou valil se sem zástup lidu... ČV(35)250; již padá, an v tom ze zadu ruka ji zachytí ČV(35)141; sepnul koně ostruhama, chtěje na ně se řítiti, an v tom čepel se mu na drobné kousky rozlítla ČV(35)202; jedva však několik dní plavili se na moři, an tu náhle náramnou bouří byli zastížení ČV(35)250; již již chtěl... na město outok pustiti, an tu rychlý posel... přiběhnul ČV(35)255; a již již opět v struny sáhla, aby píseň na obecnu žádost opakovala, an tu u třetího stolu hřmotný hlas se ozve... S350; a kněz přistoupil k oltáři a chtěl již začíti posvátnou ceremonii, an tu náhle pádným krokem nezvaný host do kaple vkročil Po50; a právě do ní vkročiti chtěl, an muž... pracným krokem k němu pospíchá a na něho houká KA(29)11,

V tomto typu, který je velmi rozšířen, má spojka *an* pevnější místo proto, že tu není pouhým synonymem spojky *když*. Věty s *an* tu nevyjadřují jen jakoukoli časovou okolnost věty hlavní, nýbrž okolnost neočekávanou, překvapující. Svědčí o tom i taková příslovce, jako *v tom, tu, tu najednou, tu náhle* a p. *An* je tu tedy zároveň výrazovým prostředkem citovým. Lze je často v těchto větách nahradit bez velkých nesází odporovací spojkou *ale*. A právě taková okolnost, která odporuje našemu očekávání, je překvapující.

Na četných dokladech, které by bylo možno mnohonásobně rozhojnit, jsme ukázali, že mnohovýznamnost spojky *an* znemožňovala, aby se tato spojka pevněji začlenila do systému nového spisovného jazyka. Byl tu tedy od počátku základní předpoklad pro její zánik. Kořeny je ovšem třeba hledat v jazyce starším, neboť těchto různých významů nabylo *an* už v něm. Je tu dále i ta okolnost, že *an*, které se často vyskytuje jako relativum vedle *který* a absolutního *jenž*, má proti nim tu nevýhodu, že se nesklouňuje. Přesto se však tato spojka ve spisovném jazyce první poloviny minulého století poměrně hojně udržuje. Je to jistě způsobeno značnou rozkolísaností tehdejší jazykové normy a malou stylistickou diferenciací spisovného jazyka.

Teprve po přelomu poloviny století dochází k jejímu rychlému ústupu z jazyka a pokud v něm ještě zůstává, silně se archaisuje. Naskytá se otázka, proč se právě nyní uskutečňuje to, pro co byly v jazyce předpoklady už dávno. A tu je nepochybné, že je třeba zánik spojky uvést do souvislosti s oním mocným rozvojem spisovného jazyka kolem roku 1848, jevícím se jednak v tom, že se značně rozšiřuje míra dorozumívacího úkonu spisovného jazyka a počet jeho uživatelů — „spisovná čeština přestává být privilegiem úzké vrstvy spisovatelů a duchovenstva“,⁶ jednak v tom, že dochází k ostřejší stylistické diferenciaci spisovného jazyka, k rychlému vytvoření a upevnění jeho stylových útvarů. To ovšem nezůstalo bez vlivu na samu výrazovou soustavu jazyka, neboť na ni byly kladeny stále větší požadavky co do přesnosti a výrazové ustálenosti. Výrazová soustava se proto rychleji zdokonaluje, zároveň se však i ustaluje a zpřesňuje. Dochází tak v letech osmdesátých, jak ukazuje akademik Havránek,⁷ k znač-

nému ustálení celé normy spisovného jazyka. To vše ovšem vedlo nutně i k rychlému zániku mnohovýznamné a málo zřetelné spojky *an*.

Nemalý význam tu jistě měla ta skutečnost, že v této době vzniká hovorová, konverzační podoba spisovného jazyka, který se tak dostává do přímého styku s jazykem lidovým. Nepochybně pak tato skutečnost působila k tomu, že nejen *an*, nýbrž i valná většina těch výrazových prostředků, které nebyly shodné s jazykem lidovým, nabyla rychle knižní povahy. Tak přispěl vznik konverzační podoby spisovného jazyka jistě v nemalé míře k vytvoření t. zv. knižní vrstvy výrazových prostředků jako jedné ze základních vrstev stylových. V některých případech způsobil pak tento vývoj přímo zánik takových výrazových prostředků, především ovšem těch, které nebyly pevně v systému spisovného jazyka svou úkonností začleněny. Tak tomu bylo právě u spojky *an*.

Tato spojka se však nemohla trvale udržet ani jako výrazový prostředek knižní v jazyce čistě spisovném, jako na příklad spojky *leč, jelikož, ježto* a pod. Bránil tomu především stoupající požadavek výrazové přesnosti, který *an* pro svou mnohovýznamnost nemohlo plnit. Pozdější jazyková teorie se sice snažila omezit užívání spojky *an* jen v jistých významech, aby se tak odstranila její neurčitost. Zavrhuje se na příklad v platnosti příčinné, za chybné se označuje její užívání se slovesem v 2. osobě, požaduje se důsledné zachovávání rozdílů rodových a j.⁸ Avšak ani tato omezení už nemohla zabránit rychlému zániku této spojky. Přitom jistě není důležité pro sám zánik spojky *an* to, že jazyková teorie při svých omezeních vycházela z nesprávného názoru o zájmeném původu této spojky.⁹

POZNÁMKY

¹ Viz v článku Al. Jedličky, K otázce jazykové kultury v třicátých a čtyřicátých letech XIX. století, Studie a práce lingvistické, Praha 1954, str. 472.

² Srovnaj nové bohaté výklady o částici *ano* (ano) a o jejím vývoji v stě. souvětých typech v nové práci akad. Trávníčka Staročeská skladba (v tisku); § 11—22, 37, 38, a j.

³ J. Dobrovský, Podrobná mluvnice jazyka českého v redakcích z roku 1809 a 1919, vyd. z r. 1940, str. 660.

⁴ Viz Fr. Trávníček, Staročeská skladba § 18, 19, 37.

⁵ Tamže § 38.

⁶ B. Havránek, Vývoj spisovného jazyka českého, Čs. vlastivěda, řada II, Praha 1936, str. 107.

⁷ Tamže str. 124.

⁸ Brus jazyka českého, Praha 1877, str. 64.

⁹ Do nové češtiny se udrželo *ano* pouze v souvětí stupňovacím. Bylo to umožněno tím, že v něm *ano* nemá úkon čistě spojkový, nýbrž význam vytykacího příslovce, blízký významu dnes obecného přitakacího *ano*. Proto jsem se jím ve svém článku podrobně nezabýval, a odkazuji v této souvislosti na článek J. Bauera, Vývoj stupňovacího souvětí v češtině, otištěný v tomto sborníku, zejména pak na jeho poznámku 9.

Seznam použitých zkratk

Číslice v závorce označují ročník příslušného časopisu, číslice mimo závorku pak stránku toho časopisu nebo spisu, z něhož je vzat citovaný doklad.

LZ = Josef Linda, Záře nad pohanstvem, Praha 1818.

TKv = J. K. Tyl, Květy.

KA = V. K. Klicpera, Almanach.

ČV = Česká včela.

S = J. K. Tyl, Sebrané spisy, Praha 1844.

PalČČM = Fr. Palacký, Časopis Společnosti vlasteneckého Museum v Čechách.

Po = Pražský posel.

СОЮЗ *AN*... В ЛИТЕРАТУРНОМ ЧЕШСКОМ ЯЗЫКЕ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX-го ВЕКА

В литературном языке первой половины XIX-го века часто встречается сегодня уже почти неупотребляющийся союз *an* (*an, ana, ano*...). Этот союз перешел в литературный язык указанного периода из языка более раннего времени в особенности благодаря кодификации И. Добровского. Хотя союз в литературном языке эпохи возрождения употребляется очень часто, он все же ввиду своей многозначности не мог в системе языка этой эпохи прочно укорениться. Однако он выходит из употребления только в конце первой половины прошедшего века. Непосредственной причиной послужило здесь могущественное развитие литературного языка в этот период. Начиная с сороковых годов литературный язык проникает в новые области, возрастает мера его коммуникативной функции и в связи с тем система его средств выражения совершенствуется и закрепляется. Происходит также более яркая стилистическая дифференциация и увеличиваются требования точности выражений. Однако, многозначный союз *an* именно ввиду своей многозначности, не мог вполне удовлетворять этим требованиям, и вследствие того он быстро исчез из литературного языка, или, сохранившись в единичных случаях, он сильно устарел. Быстрому исчезновению этого союза содействовало также то, что в это время возникает разговорный вид литературного языка. Литературный язык таким образом непосредственно сближается с народным языком, в котором союз *an* не существовал.

M. G.

DIE KONJUNKTION *AN*... IN DER TSCHECHISCHEN SCHRIFTSPRACHE DER ERSTEN HÄLFTE DES XIX. JAHRHUNDERTS

In der Schriftsprache der ersten Hälfte des XIX. Jhs kommt häufig die, heute fast schon ausgestorbene Konjunktion *an* (*ana, ano*...) vor. Diese Konjunktion drang aus der älteren Schriftsprache in das Neutschechische ein, und zwar vor allem durch die Vermittlung der, von Dobrovský durchgeführten Kodifikation. Obwohl sie in der Schriftsprache der Wiedergeburtsepoche überaus häufig verwendet wurde, konnte sie sich wegen ihrer Vieldeutigkeit in ihrem System nicht festsetzen. Zu ihrem Schwund ist es jedoch erst um die Mitte des vorigen Jahrhunderts gekommen und als unmittelbare Ursache dieses Schwundes ist die mächtige Entfaltung der Schriftsprache in dieser Epoche anzusehen. Seit den vierziger Jahren dringt nämlich die Schriftsprache in neue Sphären ein, das Maß ihrer kommunikativen Funktion nimmt wesentlich zu und in diesem Zusammenhang kommt es zu einer Vervollkommnung und Stabilisierung des Ausdrucksmittelsystems. Die stylistische Differenzierung der Schriftsprache nimmt schärfere Umrisse an, und es macht sich ferner auch die Forderung nach einer präzisen Ausdrucksweise geltend. Diese Aufgabe konnte jedoch die vieldeutige Konjunktion *an*, ihrer unklaren Bedeutung halber, nicht gut erfüllen; infolgedessen schwindet sie rasch aus der Schriftsprache, oder, soweit sie in ihr noch vereinzelt auftritt, wirkt stark archaisierend. In bedeutendem Maße trug zu ihrem Ausscheiden auch der Umstand bei, daß in dieser Epoche die umgangssprachliche Form der Schriftsprache entsteht. Die Schriftsprache geriet somit in unmittelbare Beziehung und Berührung mit der Volkssprache, in der das Bindewort *an* nicht vorhanden war.

M. G.